

O'ZBEKLARDA SUVDAN FOYDALANISH VA UNDAGI BOSHQARUV TIZIMI TARIXIDAN (XIX ASR OXIRI — XX ASR IKKINCHI YARMI)

Raxmonov Faxriddin Shoymardonovich

Qarshi davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori (DSc)

<https://orcid.org/0009-0008-1009-4540>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri — XX asr ikkinchi yarmida o'zbeklarda suvdan foydalanishning an'anaviy usullari va undagi boshqaruv tizimi tarixi mavjud manbalar va tarixiy adabiyotlar materiallari asosida yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: Suv, mirob, sepma, dempa, nov, obondo, obron, arbob, poykor, juybon, varkbon, bondibon.

Аннотация: В статье на основе имеющихся источников и исторической литературы описывается история традиционных методов водопользования и систем управления водными ресурсами у узбеков в конце XIX – второй половине XX вв.

Ключевые слова: Вода, мироб, сепма, демпа, нов, обондоз, оброн, арбоб, пойкор, джуйбон, варкбон, бандибон.

Annotation: The article, based on available sources and historical literature, describes the history of traditional methods of water use and water resource management systems among the Uzbeks in the late XIX th – second half of the XX th centuries.

Keywords: Water, mirob, sepma, dempa, new, obondo, obron, arbob, poikor, juibon, warkbon, bandibon.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Xalqimizning qadimgi yuksak madaniyati ko'p jihatidan uning sug'orma dehqonchilik va irrigatsiya sohasidagi faoliyati hamda erishgan ajoyib yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Qadimgi suv inshootlari ota — bobolarimiz yaratgan yuksak madaniyatning irrigatsiya sohasidagi ajoyib namunasi bo'lib, ko'p asrlik tariximiz sahifalarini yanada bezaydi.

Sug'orish texnikasi taraqqiyoti tarixida oqar suv sathi dehqonchilik maydonidan past

bo'lgan joylarda suvni yuqoriga chiqarish masalasi hamma vaqt muhim ahamiyat kasb etgan. Bunday hayotiy muammoni yechish yo'lida shubhasiz amaliy izlanishlar natijasida turli xil suv ko'targich gidravlik moslamalar ham kashf etilgan. Masalan: Xorazmda balandroq yerlarni sug'orishda to yaqin kunlarga foydalanib kelingan "sepma", "depma" va "nova" kabi usullari mana shunday qadimiy suv ko'targichlarning oddiygina turlaridan hisoblanadi.

Bunday usullar vositasida ariq bo'yida kavlangan hovuzchalardagi suv gardishli kurak va novalar bilan birmuncha balandroqqa chiqarilib, kichik — kichik dehqonchilik maydonchalarigina sug'orilgan xolos. Bunday usul bilan yer sug'orishda doimo bir kishi band bo'lib, uning sug'orish samarasi nihoyatda past darajada bo'lgan [1:22.]. Xorazmning keksa miroblarining hisobiga ko'ra sepma usuli bilan kun bo'yi o'rtacha hisobda chorak tanob ya'ni 0,05 ga maydonni sug'orish mumkin bo'lgan.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX asr oxiri XX asr boshlaridan Amudaryo etaklarida joylashgan yerlar 70 mingga yaqin chaqirlar yordamida sug'orilgan. S.K. Kondrashev ma'lumotiga kura har bir chig'ir g'ildiragi 1 soat davomida 268 marta aylanib, shu vaqt davomida 20 ming litrcha suvni yuqoriga ko'tarib bergan [2:32-34.]. Sug'orish mavsumida har bir chig'ir o'rtacha hisobda uch desyatinagacha yer maydoniga suv yetkazib bera olgan.

Fikrimizcha qadimgi yirik sug'orish tarmoqlari bunyod etilib, daryo vodiylari, ayniqsa adoqlarida katta-katta yer maydonlariga suv chiqarilib o'zlashtirilishi oqibatida, shubhasiz dehqonchilik yerlarining meliorativ holati yomonlashgan. Ekin dalalarining meliorativ holatini talab darajada

tutib turish shubhasiz irrigatsiya texnikasi taraqqiyotida yerlarni chig'irlar bilan sug'orishga o'tishga olib kelgan.

Y.G'ulomov Xorazmda chig'ir va charxpalaklarning paydo bo'lish tarixini xo'jalikda yormatosh — yorg'uchoqlardan qo'l tegirmoniga, keyinchalik undan aylanma harakatga asoslangan haroslarga o'tish davri bilan bog'laydi [1:34.]. Xorazmda chig'irlar bilan sug'orish V-VI asrlarga kelib chiqqanini va bunda qadimiy klassik irrigatsiyaning vatani bo'lgan Misr chig'irlaridan o'rnak olinganini faraz qiladi.

Darhaqiqat Xorazm chig'irlari o'z tuzilishi bilan Misr "soqiyasi" hamda Hindiston va Eron "charx" lariga juda o'xshagan. O'rta asrlarda har bir dehqonchilik vohalarida suv xo'jaligi bo'yicha bosh mirob boshliq o'ziga xos "jamoat ishlari mahkamasi" mavjud edi [3:44.]. Bunday mahkama yirik sug'orish tarmoqlari bosh olgan gildrouzellarning boshliqlari "Panjabegi", to'g'onlar o'rnatuvchi "varkbon" yoki "bondibon"lar; Shoxariqlarning miroblari "juybon"lar, daryoning yuqori oqimidan suvini uning quyi qismi tomon tashlovchilar "obandoz", "obron", "manquvat"lar, qishloq ariqlarining miroblari "arbob" va "poykor" va boshqalardan iborat bo'lgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra o'rta asrlarda Buxoro tumanlarida sug'orish ishlarida viloyat qozilari boshchilik qilgan. Narshaxiyning yozishicha: 828 yilda Said Ibn Xalaf al-Balxiy ismli qonunshunos Buxoro qozisi qilib tayinlangach, yaxshi qonun va qoidalar o'rnatadi [4:42.]. Jumladan, kuchlilar zaif kishilarga zulm o'tkazmasligi uchun Shoxrud kanaliga to'g'onlar qurdirib, Buxoro suvini adolat va insof yuzasidan taqsim qilishni tavsiya etadi. Magistrat kanallarining miroblari Samarqand vohasida "ariq oqsoqol" deb yuritilgan.

XIX asr oxiri XX asr boshida birgina shu vohada suv xo'jaligini 28 ariq "oqsoqoli", 66 bandibon va 410 shox ariq miroblari "juybon"lar boshqargan. Hukumat va dehqon jamoalari vakillaridan tashkil topgan suv xo'jaligining bunday ixcham va tadbirkor mahalliy ma'muriyati yirik sug'orish tarmoqlarining bosh to'g'onlarini tiklash, suv o'pirib ketgan

sohillar bo'ylab dambalar o'rnatish, sug'orish tarmoqlarini loyqadan tozalash va suvni navbat bilan taqsimlash, ortiqcha suv va zahoblarni zahkashlar orqali partovlarga chiqarib yuborish kabi sug'orish va melioratsiya ishlarini tashkil etishda va ularni amalga oshirishda boshchilik qilgan [5:20.].

Ariq oqsoqoli, mirob yoki to'g'onni bir tomondan shu nom bilan ataluv chining lavozimi bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu uning bilimi va tajribasi uchun berilgan unvon ham edi. Mirob ma'lum bir ariqdagi suvni haydab kelish va uni suvdan foydalanuvchilarga bo'lib berish, tashkiliy ishlar (ariq qazish, ariq tozalash, inshoot qurish va ta'mirlash) dehqonlarga yaqindan yordam berish, ularni shu ishlarga tashkil qilish ishlari bilan shug'ullangan [6.].

Mirobning xizmat vazifasi uning maxsus amaliy bilim va tajribalardan tashqari shariat-odat qonun-qoidalaridan xabardor, odamlarning boshini qovushtirib ishlatish kulidan keladigan ish boshi ham bo'lishi kerak bo'lgan. Ariq oqsoqoli odatda bir nechta qishloq yerlariga suv beradigan yirik kanal (ariq) boshida turgan, uning kul ostida bir nechta miroblar o'z ariqlarida ish boshchilik qilganlar.

Ariq oqsoqollari lavozimiga eng ob ruli va ish bilarmoni tanlab olingan va saylangan. "To'g'onchi" lik, ya'ni "to'g'on qurish bilan mashg'ul bo'lishlik" alohida ahamiyat kasb etgan. Ular qo'lbola moslamalar "sepoya", "chorpoya", "qora bo'ya" kabi moslama yordami dan manbadan suv olish ishlarida bevosita rahbarlik qilganlar.

Xizmat haqlari uchun bosh miroblar davlat xazinasidan ish haqi sifatida "maosh daxyak" olar edi. Shoxariqlarning miroblari o'z haqlarini dehqonlardan yig'ib olar edi. U har yilgi hosildan mahsulot hisobidan to'lanadigan yig'im bo'lib, qishloq aholisi uni "mirobona" deb yuritilar edi.

Mirobona har bir dehqon xo'jaligidagi xirmon ko'targanda bir yoki ikki g'alvir (taxminan 8-16 kg) hajmda bo'lgan. Shunisi qizikki, har yili miroblar boshchiligida tashkil etiladigan hasharlar o'z mavsumida va qat'iy tartibda o'tkazilar edi. Feodal mulkchiligi sharoitida sug'orish ishlarini og'ir

mashaqqatidan tashqari, suvdan foydalanuvchi oddiy dehqon “qo‘sh puli”, “labaki puli”, “mirobona”, “boki puli” va “qon puli” kabi mirobchilik va hashar bilan bog‘liq bo‘lgan bir necha xil yig‘ma va jarimalarni to‘lashga majbur bo‘lgan [5:27.]. Qo‘sh puli har qo‘sh yerdan ikki tangadan, labaki puli to‘rt tangadan yig‘ib olingan. Sug‘orish tarmoqlarini loyqadan tozalash yoki suv inshootlarini tuzatish vaqtiga hasharga chiqmaganlardan “boqiy puli” jarimasi undirib olingan. U hasharda bo‘lmagan har kuni uchun ikki tanga hisobida olingan.

Magistral kanallarining bosh to‘g‘onini tiklash vaqtida jonlik so‘yib qon chiqarish uchun hasharchilardan “qon puli” yig‘ilgan. Bulardan tashqari, arboblari, poykorlar va juybonlarning xizmati uchun hatto Buxoro va Xivaning dehqon aholisi natura shaklida “juycha puli”, “chig‘ir puli”, “arbobona” kabi yig‘imlarni to‘lashga majbur bo‘lgan [5:28.]. Shunday qilib, dehqonchilik vohalarida sug‘orish ishlarini boshqaruvchi anchagina murakkab suv xo‘jaligi mavjud bo‘lib, uning tarixi shubhasiz qishloq aholisining asrlar davomida suv uchun olib borgan sarmashaqqat mehnatining tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Daryo suvidan uzoqda joylashgan tog‘ oldi va cho‘lga chegaradosh tumanlarda ijodkor irrigatorlar qishki kor va bahorgi yomg‘ir suvlarini to‘plash uchun sardobalar, buloq suvlari uchun qulfakli Hovuzlar, sel suvlari uchun injenerlik asosida qurilgan suv omborlari — bandlar va yer osti suvlaridan foydalanish uchun korizlar barpo etib, sug‘orish texnikasi taraqqiyotiga o‘zining salmoqli hissasini qo‘shdi. Sug‘orish inshootlarini qurishda qadimgi irrigatorlar oqimning dinamik va bosim kuchlarini hisobga olgan xolda murakkab texnikaviy masalalarni aniq injenerlik hisobi asosida ijodkorona yechishga harakat qildi. Hali sement ixtiro etilmagan o‘rta asrlardayoq binokor irrigatorlar suv va namlikka chidamli maxsus gidravlik qurilish qorishmalarini kashf etib, suv inshootlari va bino poydevorlarini qurishda va kanalizatsiya quvurlarini yotqizishda ulardan keng foydalandi.

Shubhasiz, bu boy xalq tajribasini o‘rganish

O‘zbekistonning sug‘orish tarixi va irrigatsiya texnikasining taraqqiyot tarixi yoritib beradi. Shu bilan birga u jumxuriyatimizda irrigatsiya va melioratsiya ishlarini tubdan yaxshilashga kirishilgan hozirgi vaqtda xalq xo‘jaligi uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan, tog‘ daralaridan oqib chiqadigan katta — kichik soylarning bahorgi sel suvlarining kichik — kichik suv omborlariga to‘plab, minglab gektar ekin maydonlarini, xususan tomorqa yerlar va bog‘larni hamda yaylovlarni sug‘orish mumkin. Qadimgi binokor ustalar kashf etgan qurilish qorishmalari hamda yuqori sifatli pishiq g‘isht tayyorlash uslublaridan me‘morchilikda, xususan tarixiy obidalarini ta‘mir etishda ishlatiladigan mahalliy qurilish materiallarini ishlab chiqarishda foydalanish mumkin. Bunday pishiq g‘isht va binokorlik qorishmalari bilan ta‘mir etilgan har 50 bir me‘moriy obidaning shubhasiz asli qiyofasi qayta tiklanibgina qolmay, balki uning umri ham ancha uzayishi mumkin.

XIX asr oxiri – XX asrning ikkinchi yarmi va undan keyinroq ham dehqonchilikda yetishtirilgan ekinlarning ustuvor joylanishi quyidagicha bo‘lgan: birinchi o‘rinda don ekinlari, ikkinchi o‘rinda bog‘dorchilik va uzumchilik uchinchi o‘rinda sabzavot va poliz, to‘rtinchi o‘rinda chorvaga kerakli bo‘lgan beda va boshqa ekinlar, beshinchi o‘rinda paxta ekini bo‘lgan [6:37.]. O‘sha davrda ham yerga mulk sifatida egalik qilish ekin turini tanlash va ekish va shu bilan barcha suvdan foydalanish muammolari hal qilishda asosiy omil hisoblangan. Avval boshida barcha o‘zlashtirilgan, shu jumladan, sug‘oriladigan yerlar ham jamoa mulki bo‘lib, ularga qabila yoki urug‘lar egalik qilganlar. Bora — bora ana shu jamoa mulklari chegarasida yerga egalikning yangi ko‘rinishlari yerga shaxsiy mulk sifatida egalik qilishning formalari yuzaga kelgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Bunday gidrotexnika inshootlari xalqimizning asrlar davomida sug‘orish sohasida to‘plagan juda boy intellektual tajribasi asosida bunyodga kelgan. Ularning aksariyati o‘lkamizning vodiy, tog‘oldi, tog‘lik va dashtlik yerlari tabiiy sharoitiga juda mos va o‘ziga xos

inshootlardir. Ayniqsa ularning tuzilishi va qurilishi yechimlarida har bir joyning relyefi, suv resurslarining koeffitsiyenti va undagi o'zgarishlar hisobga olingan, inshoot oqimning dinamik va bosim kuchlariga qarshi barqarorligini ta'minlash choralari kuzda

tutilgan. Shuning uchun ham asriy amaliyotlar asosida qad ko'targan bunday qadimgi suv inshootlaridan sug'orma dehqonchilikda hamda aholining ichimlik suv ta'minotida uzoq vaqt unumli foydalanilgan.

**ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Гуломов, Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача. – Т., 1959.
2. Кондрашев, С. К. Орошаемое хозяйство и водопользование Хивинского оазиса. – М., 1916.
3. Алексеевский, Е. Е. Орошение и осушение в странах мира. – М., 1974.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., 2024.
5. Муҳаммаджонов, А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари. – Т., 1997.
6. Дала ёзувлари. Муборак тумани, Қарлик, Касби тумани, Майманок қишлоқлари, 2024 йил.
7. Кодиров, А. Ўзбекистон ирригацияси тарихидан лавҳалар. – Т., 2001.